

ΕΘΝΙΚΟΝ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΝ ΑΘΗΝΩΝ

ΓΕ. ΦΡ. ΕΓΓΕΛΟΣ

ΛΟΓΟΣ

ΕΠΙ ΤΗΣ ΣΥΜΠΛΗΡΩΣΕΙ ΑΙΩΝΟΣ ΑΠΟ ΤΟΥ ΘΑΝΑΤΟΥ ΕΚΕΙΝΟΥ
ΕΝ ΤΗΣ ΑΙΘΟΥΣΗΣ ΤΩΝ ΤΕΛΕΤΩΝ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ
ΤΗΣ 14 ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ 1931 ΡΗΘΕΙΣ

ΥΠΟ

Κ. Ι. ΛΟΓΟΘΕΤΟΥ

ΤΑΚΤΙΚΟΥ ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

1931

Ε.Υ.Δ της Κ.τ.Π
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

« Ἀνδρῶν γὰρ ἐπιφανῶν πᾶσα πᾶσα γῆ
τάφος, καὶ οὐ στηλῶν μόνον ἐν τῇ οἰκείᾳ
σημαίνει ἐπιγραφή, ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ μὴ
προσηκούσῃ ἄγραφος μνήμη παρ' ἑκάστου
ἐνδιαιτᾶται.»

(ΘΟΥΚΥΔ. 2, 43, 3)

Μακαριώτατε,

Σεμνή δμήγυρι,

Ἄφ' ὅτου τὸ γλυκὺ ὄνειρον τοῦ δαιμονίου τῆς ἠθικῆς φιλοσοφίας ἰδρυτοῦ ἐπηλήθευσε καὶ ὁ νεαρὸς κύκνος τοῦ Ἀττικοῦ ὄρνιθῶνος ὁ ἐπὶ τῶν γονάτων ἐκείνου καθεσθίεις ἐξαίφνης ηὔξηθη καὶ πτεροφυήσας εἰς τὰ ὕψη ἀνέπτυε μεγάλην καὶ λιγυρὰν ἐκπέμψας κλαγγήν, — ἀπὸ τοῦ χρόνου ἐκείνου τοῦ εὐτυχοῦς οἱ ὀρίζοντες τῆς διανοίας ηὔρυνθησαν ἐπ' ἄπειρον καὶ ἡ φιλοσοφία ἔσχε τροπὴν ἀνυπέροβλητον. Τότε δὴ ὁ ὑψιπέτης ἀετὸς ἐμεταρσιώθη αἰθέριος εἰς τὸ κυανοῦν τῆς φιλοσοφούσης Ἑλλάδος στερέωμα ἐξαρθίεις δὲ οὐράνιος κατέστη θεοειδῆς καὶ εἰς τοὺς μυωπάζοντας τῶν πολλῶν ὀφθαλμοὺς ἀπέβη ἀθέατος.

Εἶναι κοινῇ γνωριμώτατον καὶ ὑπὸ πάντων εὐλόγως θαυμάζεται ὅτι τὸ φύσει λεπτὸν καὶ ἄκρως ἑταστικὸν τῶν ἡμετέρων προγόνων ὄμμα ἐπειράθη πρωτῶς νὰ εἰσχωρήσῃ εἰς τὰ σκοτεινὰ τοῦ παντὸς αἰνίγματα καὶ ἐπιλύσῃ τὰ δυσχερῆ τῆς φύσεως καὶ τοῦ κόσμου προβλήματα. Εὐθύς ἤδη ἐξ ἀρχῆς ὑπὸ τῶν πρώτων φιλοσόφων ὡμολογήθη ὅτι ἡ ἀλήθεια, ἣτις εἶναι τῆς γνώσεως ὑποκείμενον, ὑπάρχει τι αἰδίων καὶ ἀναλλοίωτον διὸ καὶ σφοδρὸς ἐκηρύχθη ὁ πόλεμος κατὰ τῶν αἰσθήσεων ὡς ἄγαν ἀπα-

τωσῶν καὶ τὴν ἀλλοίωσιν καὶ μεταβολὴν διδασκουσῶν. Τὸ δὲ σταθερὸν καὶ μόνιμον, ὅπερ ἀποτελεῖ τῶν πραγμάτων τὴν οὐσίαν, παρέχουσι κατὰ τὸν Σωκράτη αἱ ἔννοιαι ταύτας σχηματίζομεν διὰ καταλλήλου καὶ μεθοδικῆς ἐρεύνης, τῆς διαλεκτικῆς, ἣν ὁ μὲν σεμνὸς ἐκεῖνος διδάσκαλος εἰσηγήσατο ὁ δὲ Πλάτων καὶ ὁ Ἀριστοτέλης ἀκριβέστερον ἀνέπτυξαν καὶ ἀσφαλέστερον ἐθεμελίωσαν. Καὶ ὅποτε τῆς ἐννοίας ἡ εὕρεσις ὑπάρχει ἢ ἀληθῆς γνῶσις, ἐπιβάλλεται νὰ τραπῶμεν ἐπὶ τὰς ἐννοίας καὶ ἕκαστον εἰς τὴν ἐννοίαν αὐτοῦ νὰ ἀναγάγωμεν. Περαιτέρω δὲ χωρῶν ὁ Πλάτων ἀπεφήνατο ὅτι τὸ διὰ τῶν ἐννοιῶν νοούμενον, οἱ τύποι τῶν ὄντων, εἶναι τὰ ἀληθῆ καὶ πραγματικὰ ὄντα. Ὅρος ἀφευκτός τῆς ἐπιστημονικῆς νοήσεως εἶναι ἡ ὑπαρξις ὄντος τινὸς ἔχοντος αἰεὶ κατὰ ταῦτά. Τοιοῦτο δὲ ὄν δὲν δύναται βεβαίως νὰ εἶναι τὸ καθ' ἕκαστον τὸ ὑπὸ τῆς αἰσθήσεως παρεχόμενον καὶ εἰς ἀδιάλειπτον μεταβολὴν ὑποκείμενον ἀλλὰ τοῦναντίον τὸ καθόλου, ὅπερ ἀπρόσιτον ὄν εἰς τὴν αἴσθησιν γινώσκειται διὰ μόνης τῆς νοήσεως. Πάντα τὰ καθ' ἕκαστον εἶναι πολλαπλᾶ καὶ μεμερισμένα, καθίστανται δὲ τοιαῦτα οἷα εἶναι διὰ τῆς ἐν τῇ ἐννοίᾳ συνορωμένης κοινῆς οὐσίας. Τὴν οὐσίαν λοιπὸν ταύτην εὐρίσκει ὁ Πλάτων ἐν ἐκείνῳ, ὅπερ κοινὸν ὑπάρχον εἰς σειρὰν τινα τῶν καθ' ἕκαστον ὄντων παρέχει τὴν κοινὴν αὐτῶν ἐννοίαν, ἥτοι ἐν τῇ μορφῇ, τῷ εἶδει ἢ ιδέᾳ. Ἡ ιδέα εἶναι ἡ «οὐσία», «τὸ ὄντως ὄν», «τὸ ἐν αἰεὶ ὄν», «τὸ αὐτὸ ἐπὶ πᾶσιν». Ἐν ἄλλαις λέξεσιν ἡ ιδέα ἀποτελεῖ τὴν ἐνότητα, ἣτις ἀντιστοιχεῖ πρὸς μίαν πολλότητα. Ταύτην δὲ τὴν εἰς πολλὰ ἀναφερομένην καὶ τὰ κοινὰ πάντων γνωρίσματα συνιστῶσαν ἐνότητα νοεῖ ὁ φιλόσοφος ὡς καθαρὰν καὶ ὑπὲρ πᾶν γεννητὸν καὶ αἰσθητὸν κειμένην οὐσίαν, οὔτε ἐν χώρῳ οὔτε ἐν χρόνῳ ἀλλὰ αὐτὴν καθ' ἑαυτὴν ὑπάρχουσαν ἐν ὑπερουρανίῳ τόπῳ, ἐνθα αὐτὴν καθορᾷ ὁ Θεὸς καὶ αἱ ψυχαὶ αἱ καθαραί. Αἱ ιδέαι αἰεὶ ὑπάρχουσαι οὔτε γίνονται οὔτε ἀπόλλυνται, οὔτε αὐξάνονται οὔτε φθίνουσιν, ἀλλ' αὐταὶ καθ' ἑαυτὰς εἶναι ἐν μιᾷ μορφῇ, τὰ δὲ αἰσθητὰ ἔχουσι πρὸς τὰς ιδέας κατὰ τοιοῦτον τρόπον, ὥστε, ὅταν ταῦτα γίνωνται καὶ

φθείρωνται, αἱ ἰδέαι οὔτε αὐξάνονται οὔτε ἐλαττοῦνται οὔτε ἄλλο τι πάσχουσι. Συγκορυφοῦνται δὲ πᾶσαι αἱ ἰδέαι εἰς τὴν ἰδέαν τοῦ ἀγαθοῦ, ἣτις ὑπάρχει ἢ αἰτία πάσης τελειότητος, πάσης οὐσίας καὶ γνώσεως.

Καὶ ὁ δαιμόνιος δὲ Ἀριστοτέλης ἐγνωμάτευσε, παραπλησίως τῷ θεῷ διδασκάλῳ, ὅτι οὐσία καὶ ἀκροτάτη αἰτία τῶν ὄντων εἶναι αἱ ἰδέαι, τὰ εἶδη. Πλὴν ἄλλ' ἐνόει τὰ εἶδη οὐχὶ ὡς καθ' ἑαυτὰ ὑπάρχοντα, ὡς οὐσίας ἀπὸ τῶν ὄντων κεχωρισμένας, ἀλλ' ἀπλῶς ὡς τὴν ἐνδόμυχον οὐσίαν αὐτῶν τῶν καθ' ἕκαστα ὄντων.

Τὴν εὐρεῖαν ἐκείνην καὶ βασιλικὴν ὁδόν, ἣν ἡ ὑπερφυῆς τοῦ Πλάτωνος διάνοια εἰς τὴν ἐπιστήμην ἀνέωξεν, ἐπορεύθη καὶ ὕστερον ἡ φιλοσοφία ἡ ἑλληνική, μέχρι οὗ σὺν τῷ χρόνῳ καταβληθεῖσα τὰς ὑστάτας ἔμελλε νὰ ἐκπέμψῃ φωτεινὰς ἀναλάμψεις. Βεβαίως καὶ οἱ μετέπειτα καιροὶ οἱ ἐν τε τῷ μέσῳ αἰῶνι καὶ τῇ περιόδῳ τῆς Ἀναγεννήσεως καὶ τοῖς νεωτέροις χρόνοις ἀνέδειξαν θερμοὺς τῆς φιλοσοφίας θιασώτας καὶ προθύμους τῆς Πλατωνικῆς θεωρίας προστάτας. Ἀλλ' εἰς ἕνα κατ' ἐξοχὴν ἡ εὐμενῆς μοῖρα ἐπεφύλασσε ὡς ἐπίζηλον κληρὸν τὴν εὐπρεπῆ δύναμιν, ὅπως ἀνακαινίσῃ καὶ ἐν βάθροις ἀγίοις ἀνιδρύσῃ τὴν πάνσεμνον καὶ θεοπρεπῆ ιδεολογίαν· λέγω τὸν μέγαν τῆς Γερμανίας φιλόσοφον, τὸν βαθυγνώμονα *"Εγγelon*, ὅστις ὡς φωτεινὸν μετέωρον διαλάμψας πρὸ ἐνὸς αἰῶνος εἰς τὴν αἰωνιότητα ἠφανίσθη διαγράψας καὶ καταλιπὼν ὀπισθεὺς ἐν τῷ πνευματικῷ οὐρανῷ φωτεινὰς γραμμὰς καὶ ἀειφεγγεῖς αὐλακας. Καὶ ἅπαντα μὲν τὰ προηγμένα ἔθνη δίκαιον ἀπονέμουσι σήμερον τῆς τιμῆς τὸν φόρον καὶ οἱ φιλοσοφοῦντες ἰδίᾳ εὐλαβῆ καὶ εὐγνώμονα στρέφουσι σήμερον τὴν διάνοιαν εἰς τὴν μνήμην ἐκείνου, ὅστις πρὸ ἐτῶν ἀκριβῶς ἑκατὸν μετὰ βίον μακρὸν καὶ ἐπίμοχθον εἰς τὴν ἐπιστήμην ὅλως ἀφιερωθέντα τὸν κόσμον τῆς αἰσθήσεως ἠρέμα κατέλιπε καὶ ἔργον ἀγήρατον τοῖς ἐπιγιγνομένοις παρέδωκεν. Ἀλλ' οὐδὲν ἴσως ἔθνος δικαιούται καὶ ὀφείλει μείζονα νὰ ἀποδώσῃ τιμὴν καὶ διὰ πλείονος τοῦ φιλοσόφου τὴν μνήμην νὰ περιβάλλῃ εὐλαβείας παρὰ τὸ ἔθνος τὸ ἑλληνικόν. Διότι οὐ

μόνον ἑλληνικαὶ κατ' οὐσίαν εἶναι αἱ ἰδέαι, ἃς ἐκεῖνος ἐθερά-
πευσε καὶ εἰς τὸ ἄδυτον τῆς Φιλοσοφίας ἱερὸν νὰ ἐπαναγάγη
ἐσπούδασεν, ἀλλὰ καὶ διότι οὐδεὶς τῶν νεωτέρων σοφῶν ἠγάπησε
τόσον τὴν Ἑλλάδα καὶ ἐνεγράφη καὶ ἐνεγήρασεν ἐν τῷ πνεύματι
αὐτῆς ὅσον ὁ Γεώρ. Φρειδ. Ἔγγελος. Ὅθεν καὶ τὸ ἐθνικὸν Πανε-
πιστήμιον γεραῖρον ἐν τοῖς πρώτοις τὴν ἀθάνατον μνήμην ἐκείνου
τελεῖ προφρόνως σήμερον σεμνοπρεπῆ ἑορτήν, καθ' ἣν ἐπιτελῶν
ἐντολὴν τῆς Συγκλήτου μέλλω νὰ εἶπω διὰ βραχέων περὶ τοῦ
βίου καὶ τοῦ ἔργου τοῦ μεγάλου φιλοσόφου.

Ὁ Γεώρ. Ἔγγελος ἐγεννήθη τῇ 27 Αὐγούστου τοῦ ἔτους
1770 ἐν Στουτγάρδῃ, ἔνθα ὁ πατὴρ ἦτο ἀνώτερος διοικητικὸς
ὀπάλληλος. Ἐκεῖ διῆλθε τὰς ἐγκυκλίους σπουδὰς πρωτεύων ἐν
ἐκάστη τάξει καὶ θεωρούμενος πρότυπον μαθητοῦ, ὅπερ μαρτυ-
ρεῖ ὅτι μετὰ τῆς εὐμαθείας καὶ ἀγχινοίας συνηκολούθει ἡ φιλο-
πονία καὶ ἡ τοῦ ἠθους σεμνότης. Κατὰ τὴν τότε κρατοῦσαν μέ-
θοδον τῆς διδασκαλίας ἀπήγγειλεν ὡς μαθητῆς τοῦ Γυμνασίου
τέσσαρας λόγους περιλαμβανομένου καὶ τοῦ ἐξιτηρίου λόγου,
οὗ τὸ περιεχόμενον καὶ ἡ ἀνάπτυξις ἐπηνέβησαν σφόδρα ἀλλ' ἡ
ἀπαγγελία καὶ ἡ εὐφράδεια ἐφάνησαν ἄγαν ἐλλιπῆ. Ἡ δ' ἔλ-
λειψις παρέμεινε μέχρι τέλους, διότι καὶ ὑστέρᾳ εἴδησις μαρτυ-
ρεῖ ὅτι ὁ Ἔγγελος δὲν ἦτο μέγας ῥήτωρ.

Ἀξιόλογοι σπουδαὶ καὶ κύριαι ἀσχολίαι ἐν τοῖς τότε χρό-
νοις ἐθεωροῦντο αἱ κλασσικαὶ γλῶσσαι καὶ οἱ ἀρχαῖοι συγγρα-
φεῖς, πεζογράφοι καὶ ποιηταί, μάλιστα δὲ οἱ Ἕλληνες. Περὶ
τούτους συντόμως ἀσχολούμενος ὁ Ἔγγελος μετέφρασε τὸ Ἐγ-
χειρίδιον τοῦ Ἐπικτήτου καὶ τὸ περὶ ὕψους σύγγραμμα τοῦ
Λογγίνου, ἔτι δὲ δράματα τοῦ Εὐριπίδου καὶ τοῦ Σοφοκλέους,
οὗ τελευταίου τὴν « Ἀντιγόνην » ἐθαύμαζε κατ' ἐξοχὴν καὶ ἔκρι-
νεν ὡς τὴν τελειοτάτην πασῶν τῶν τραγωδιῶν. Ἐπλούτιζε δ'
αἰεὶ τὰς γνώσεις ἀναγινώσκων ἐνδελεχῶς τοὺς ἀρχαίους συγγρα-
φεῖς καὶ τηρῶν ἐπιμελῶς ἀκριβεῖς ἐπιτομὰς καὶ συνόψεις. Δὲν

ἦτο ὅμως ἀπλοῦς ἀναγνώστης καὶ περίεργος συλλογεὺς ἀλλο-
τρίων διανοημάτων ἀλλὰ τοῦναντίον ἀγχίνους παρατηρητῆς καὶ
ὀξύνους κριτῆς τῶν παντοίων ἀναγνωσμάτων καὶ ἀκουσμάτων,
τὰς δὲ ἰδίας διασκοπήσεις καὶ σκέψεις κατέγραφεν ἐν ἡμερολο-
γίῳ, ὅπερ εἶναι λατινιστὶ κατὰ τὸ πλεῖστον συντεταγμένον καὶ
διήκει ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ ἔτους 1785 μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ
1787. Ἐν τῷ ἡμερολογίῳ τούτῳ τοῦ εὐφυοῦς ἐφήβου ἐμφανί-
ζεται μὲν θαυμαστὴ βαθύνοια καὶ μείζων ἢ κατὰ τὴν νεαρὰν
ἡλικίαν κριτικὴ δύναμις διαφαίνεται δὲ ἡ τάσις πρὸς διασάφη-
σιν καὶ ἐξήγησιν τῆς σημασίας τῶν μεγάλων ἀνδρῶν καὶ σπου-
δαίων γεγονότων, ἡ ὁρμὴ πρὸς κατανόησιν φιλοσοφικὴν τῆς
παγκοσμίου ἱστορίας. Ἐν τοῖς χρόνοις τῆς νεαρᾶς μαθητικῆς
ἡλικίας δὲν εἶχεν, ὡς φαίνεται, λάβει εἰσέτι πείραν οὐδ' ὑποστῆ
τὴν ἐπίδρασιν τῆς συγχρόνου λογοτεχνίας, ἣν ἡ ἐξαίρετος μεγα-
λοφυΐα καὶ ἐνθους δραῖσις τοῦ Goethe καὶ τοῦ Lessing καὶ τοῦ
Schiller παρήγαγε.

Τῇ 27ῃ Ὀκτωβρίου τοῦ 1728 ὁ Ἐγγελοσ ἐνεγράφη φοι-
τητῆς τῆς θεολογίας ἐν Τυβίγγῃ καὶ κατέστη ὑπότροφος τοῦ
θεολογικοῦ φροντιστηρίου, ἐξ οὗ πολλοὶ λόγιοι καὶ ἐπιφανεῖς
ἄνδρες προῆλθον. Ἀπηλλαγμένος λοιπὸν πάσης δαπάνης καὶ φρον-
τίδος περὶ τὴν διατροφήν καὶ συντήρησιν διῆλθεν ἐν τῷ καθι-
δρύματι ἐκείνῳ τὴν ὠρισμένην τῶν μαθημάτων σειρὰν ἐπὶ πέντε
ἔτη, ἐξ ὧν τὰ μὲν δύο πρῶτα ἀφιεροῦντο εἰς φιλοσοφικὰς ἰδία
μελέτας τὰ δὲ τρία τελευταῖα εἰς θεολογικὰς μόνον σπουδὰς.
Ἐκ τῶν πολλῶν συμμαθητῶν ἠγάπα ὁ Ἐγγελοσ ἰδιαιτέρως καὶ
διὰ στενῆς συνεδέθη φιλίας μάλιστα πρὸς δύο, οἵτινες ἔσχον ἐπ'
αὐτὸν ῥοπὴν καὶ ἐκτήσαντο ὕστερον φήμην μεγάλην· λέγω τὸν
Φρειδ. Hölderin καὶ τὸν Ἰωσήφ Schelling· μετ' ἐκείνου μὲν
εἶχε κοινὸν τὸν ἐνθουσιασμόν πρὸς τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνας
μετὰ δὲ τούτου κοινὸν τὸν πόθον πρὸς συμπλήρωσιν τῶν κενῶν
τῆς φιλοσοφικῆς μορφώσεως. Αἱ ἔξεις τῆς ἀκαδημαϊκῆς ζωῆς
καὶ τὰ ἤθη τῶν νεωτέρων χρόνων δὲν ἐπέδρασαν ἐπὶ τὸν Ἐγγε-
λον οὐδὲ μετέβαλον τὴν ἐξωτερικὴν ἐμφάνισιν καὶ τοὺς τρό-

πους αὐτοῦ. Ἡ ἀφελὴς συμπεριφορὰ του ἐφαίνετο εἰς τοὺς ἐν
Τυβίγγη νέους περίεργος καὶ παράδοξος, διὸ καὶ οἱ συμφοιτη-
ται ἀπεκάλουν τὸν Ἑγελον «γέροντα». Καὶ ὅμως οὗτος δὲν ἦτο
κακότροπός τις καὶ κρυφίνους νέος οὐδ' ἄνθρωπος ἀκοινώνητος
ἀλλὰ τοῦναντίον φαιδρὸς ὁμιλητὴς καὶ ἀγαπητὸς σύντροφος
μετέχων εὐθύμων συμποσίων καὶ λησμονῶν ἐνίοτε νὰ ἐπανέλθῃ
ἐν τῇ ὠρισμένῃ ὥρᾳ εἰς τὸ φροντιστήριον. Ὁ Höldegin ἔγρα-
φεν αὐτῷ ἐν λευκώματι ἐπαναλαμβάνων τοὺς λόγους οὓς ἐμ-
βάλλει ὁ Goethe εἰς τὸ στόμα τοῦ Πυλάδου «Ἡδονὴ καὶ ἔρωσ
εἶναι αἱ πτέρυγες πρὸς μεγάλας πράξεις». Ἄλλ' αἱ μεγάλαι πρά-
ξεις, εἰς ἃς ἦτο προωρισμένος ὁ Ἑγελος, εἶχον χρεῖαν δύο πτε-
ρύγων, τοῦ ἔρωτος πρὸς τὸν ἑλληνικὸν κόσμον καὶ τῆς ἡδονῆς
τῆς ἀπὸ τῆς φιλοσοφίας.

Μετὰ τὴν συμπλήρωσιν διευτῶν περὶ τὴν φιλοσοφίαν σπου-
δῶν ἀνηγορεύθη διδάκτωρ τῆς φιλοσοφίας ὑποστηρίξας ἠθικὴν
καὶ φιλοσοφικὴν πραγματείαν «περὶ ὁρίου τῶν καθηκόντων»
(De limite officiorum)· μετὰ πάροδον δὲ τριῶν ἐτῶν (τῷ 1793)
ὑπέστη τὰς θεολογικὰς ἐξετάσεις καὶ ὑπεστήριξε πραγματείαν
εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἐκκλησίας τῆς Βυρτεμβέργης ἀναφερομέ-
νην. Ἐνθυμηθῶμεν δ' ὅτι τὰ ἔτη τῶν σπουδῶν τοῦ Ἑγέλου εἶναι
ἀξιόλογα ἀπὸ τε φιλοσοφικῆς καὶ πολιτικῆς ἀπόψεως. Διότι κατὰ
μὲν τὸ 1790 ἐξεδόθη τοῦ Καντίου «Ἡ κριτικὴ τῆς κριτικῆς
δυνάμεως» κατὰ δὲ τὸ 1793 «Ἡ θρησκεία ἐν τοῖς ὁρίοις τοῦ
ἀπλοῦ λόγου», ὧν συγγραμμάτων εἶχε προηγηθῆ τὸ πολυθρύ-
λητον ἔργον «Ἡ κριτικὴ τοῦ καθαρῦ λόγου». Σύγχρονα πρὸς
τὰ περιφανῆ ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ κατορθώματα τοῦ Καντίου ἦσαν
τὰ μεγάλα καὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ κόσμου σπουδαῖα ἔργα τῆς
Γαλλικῆς ἐπαναστάσεως. Ὁ ὑπὲρ αὐτῆς ἐνθουσιασμὸς διετάραξε
τὴν ἡρεμον ζωὴν καὶ τοῦ θεολογικοῦ φροντιστηρίου τῆς Τυβίγγ-
γης, ἔνθα οἱ φοιτηταὶ μετὰ πολλοῦ διαφέροντος παρακολου-
θοῦντες τὰ γεγονότα ἐξεδήλουν ζωηρὰν συμπάθειαν. Κατὰ τινὰ
ἐαρινὴν πρωΐαν ἐνθουσιῶντες οἱ νέοι ἐξῆλθον τῆς πόλεως καὶ
ἐν λειμῶνι ἐφύτευσαν – μιμούμενοι τοὺς Γάλλους – τὸ δένδρον

τῆς ἐλευθερίας· μεταξύ τῶν φοιτητῶν ἐκείνων ἦσαν ὁ Schelling καὶ ὁ Ἑγκελς.

Περατώσας τὰς σπουδὰς δὲν ἐπεδίωξε θέσιν ἱερατικὴν ἄλλως τε καὶ διότι συνησιθάνετο ὅτι ἐστερεῖτο τῶν ἀπαιτουμένων χαρισμάτων ἐκκλησιαστικοῦ ῥήτορος. Ὅθεν ἀπέβλεπε μετὰ πόθου καὶ ἐθεώρει ὡς κατάλληλον ἑαυτῷ ἐν ἀπωτέρῳ μέλλοντι τὸ ἀξίωμα τοῦ καθηγητοῦ τῆς φιλοσοφίας, εἰς ὃ ἐφρόνει ὅτι κατὰ μικρὸν ἠδύνατο νὰ ὀδηγήσῃ ἢ οἰκονομικὴ βελτίωσις καὶ ἢ ἐπιστημονικὴ κατάρτισις. Πρὸς τοῦτο ἐτράπη ἐπὶ τὴν ὁδόν, ἣν ἐπορεύθησαν πρὸ αὐτοῦ μὲν ὁ Kant καὶ ὁ Fichte συγχρόνως δὲ ὁ Schelling καὶ ὕστερον ὁ Ἑρβαρτος. Ἐγένετο δηλαδὴ οἰκοδιδάσκαλος καὶ δὴ καὶ κατ' ἀγαθὴν τύχην ἐν μεγάλαις πόλεσι καὶ παρ' ἐπιφανεστάτας οἰκογενείας, ἔνθα διδάσκων καὶ ἐκπαιδεύων ἐδιδάσκετο ἅμα αὐτὸς καὶ ἐμορφοῦτο. Κατὰ τὸ φθινόπωρον τοῦ 1793 ἐπανῆλθεν εἰς τὴν γενέτειραν πόλιν, ἵνα ἐπανίδῃ τὸν πατέρα καὶ ἀναπαυθῆ ἐπὶ τινα χρόνον. Ἐντεῦθεν μετέβη εἰς τὴν λαμπρὰν καὶ ὀλιγαρχουμένην Βέρνην προσκληθεὶς παιδαγωγὸς τῶν τέκνων τοῦ Καρόλου Steiger ἀνήκοντος εἰς παλαιὸν ἐπιφανῆ καὶ ἀριστοκρατικὸν οἶκον. Ἡ τριετής ἐν Ἑλβετία διαμονὴ ὠφέλησεν οὐ μικρὸν τὸν Ἑγκελον, διότι πλὴν ἄλλων παρέσχεν τὴν εὐκαιρίαν τῆς ἐκμαθήσεως τῆς γαλλικῆς γλώσσης, τῆς γνωριμίας τῶν ἠθῶν τῆς εὐγενοῦς κοινωνίας καὶ τῆς κατανοήσεως τῶν θεσμῶν τοῦ ἀριστοκρατικοῦ πολιτεύματος. Προσέτι δὲ τὰ ἐκεῖ κρατοῦντα, ὡς εἰκός, συντηρητικὰ φρονήματα ἀπετέλεσαν σταθερὸν ἀντίρροπον κατὰ τῶν ἐπαναστατικῶν κλίσεων, αἵτινες ἐπεγένοντο αὐτῷ ἐν Τυβίγγῃ. Ἐν Ἑλβετία διατρίβων καὶ κατὰ τὸν χρόνον τῆς σχολῆς μελετῶν ὑπέστη ἰσχυρὰν τὴν ἐπίδρασιν τῆς ἀνθούσης γερμανικῆς φιλοσοφίας καὶ ποιήσεως καὶ ἅμα τῶν μεγάλων πολιτικῶν γεγονότων. Διετέλει δὲ προσέτι δι' ἐπιστολῶν ἐν συχνῇ ἐπικοινωνίᾳ πρὸς τὸν φίλον Schelling, οὗ τὰ συγγράμματα ἐνεποίησαν αὐτῷ μεγάλην ἐντύπωσιν καὶ διήγειραν ζωηρὸν θαυμασμόν. Ἐπανελθὼν ἐκ τῆς ἀνὰ τὰς Ἀλπεις ἐκδρομῆς ἔλαβε κατ' Αὐγουστον τοῦ 1796 ἐπι-

στολήν τοῦ ἑτέρου φίλου Hölderlin προτείνοντος θέσιν οἰκοδι-
δασκάλου ἐν Φραγκφούρτη. Τὴν πρότασιν ταύτην ἐδέχθη μετὰ
πολλῆς χαρᾶς καθὸ παρέχουσαν τὴν εὐκαιρίαν τοῦ νὰ ἐπανέλ-
θῃ εἰς Γερμανίαν καὶ ἐπανίδῃ τὸν προσφιλῆ παλαιὸν συμμαθη-
τήν. Ἀφοῦ διῆλθε χρόνον τινὰ ἐν τῇ πατρικῇ οἰκίᾳ σύννους
πως καὶ δύσθυμος μετέβη εἰς Φραγκφούρτην, ἵνα ἀναλάβῃ τὸ
ἔργον τοῦ διδασκάλου ἐν τῷ οἴκῳ τοῦ ἐμπόρου Gogel. Ἡ τριετής
ἐνταῦθα διαμονὴ ὑπῆρξε πολλῶ ἀνετωτέρα καὶ εὐαρεστοτέρα τῆς
ἐν Βέρνη, παρεκτικῆ δὲ πλείονος καιροῦ πρὸς μελέτην καὶ ἐπι-
στημονικὴν ἐργασίαν. Διετέλει ἐκεῖ ἐν οἰκειοτάτῃ ἀναστροφῇ μετὰ
τοῦ Hölderlin καὶ φιλοστόργως προσεπάθει νὰ περιστείλῃ τὰ
βίβλια τούτου πάθη καὶ τὰς σφοδρὰς συγκινήσεις. Τὸ δ' ἀτύχη-
μα τοῦ φίλου καὶ ὁ ἐπακολουθήσας θάνατος τοῦ ἑαυτοῦ πατρὸς
ἐγένοντο εἰς τὸν Ἐγγelon μεγάλης λύπης παραίτια. Ἐν Φραγκφούρ-
τῃ ἀφείθη κατὰ μικρὸν καὶ ἀπελύθη τῆς ἀπὸ τοῦ Schelling
ἐξαρτήσεως καὶ κατέβαλε τὰς βάσεις τοῦ ὕστερον ἀναπτυχθέν-
τος φιλοσοφήματος, ἀποτελουμένου ἐκ τριῶν μερῶν, τῆς λογι-
κῆς, τῆς φιλοσοφίας τῆς φύσεως καὶ τῆς φιλοσοφίας τοῦ πνεύ-
ματος. Καίπερ δὲ τότε σφόδρα περισπώμενος περὶ τὴν συγκρό-
τησιν καὶ ὑποτύπωσιν τοῦ φιλοσοφικοῦ αὐτοῦ συστήματος δὲν
παρέλιπε νὰ ἐπιστήσῃ τὴν προσοχὴν εἰς τὰ σύγχρονα πολιτικὰ
ζητήματα τὰ εἰς τὴν ἀναμόρφωσιν τῆς ἰδιαιτέρας πατρίδος συν-
τείνοντα.

Παρεσκευασμένος ἐπιστημονικῶς ὁ Ἐγγelos ἐνεφορεῖτο τοῦ
πόθου νὰ ἀποδυθῇ εἰς τὸ ἀκαδημεικὸν στάδιον καὶ προετίμα
νὰ ἔλθῃ πλησίον τοῦ δρῶντος τότε καὶ ἀκμάζοντος Schelling
εἰς Ἰέναν, ἥτις πόλις ἦτο τότε τὸ κέντρον τῆς γερμανικῆς φιλο-
σοφίας. Ἐκεῖσε λοιπὸν μετέβη ἀρχομένου τοῦ 1801 καὶ διέτριψεν
ἕξ ἔτη, ἅτινα ἀπετέλεσαν τὴν πρώτην καὶ κυριωτάτην τῆς δη-
μοσίας αὐτοῦ δράσεως περίοδον. Ἀπαρχῇ τῆς ἐπιστημονικῆς
ἐνεργείας ὑπῆρξε τὸ σύγγραμμα «Περὶ τῆς διαφορᾶς τοῦ φιλο-
σοφικοῦ συστήματος Φιχτίου καὶ Σελλιγγίου», ἐν ᾧ ἔργῳ τὴν
θεωρίαν τοῦ Schelling ἠρμήνευσεν ὡς τελείωσιν τῆς διδασκα-

λίας τοῦ Καντίου καὶ Φιχτίου. Διατριβὴν δ' ἅμα ἐπὶ ὑψηγεία ἐξέδωκε «περὶ τῶν περιστροφῶν τῶν πλανητῶν» ἐπιγραφομένην, ἐν ἣ ἐξέφερε τὴν εἰκασίαν ὅτι μεταξὺ Ἄρεως καὶ Διὸς οὐδεὶς πλανήτης μέλλει νὰ εὗρεθῇ ἀγνοῶν ὅτι πρό τινῶν μηνῶν εἶχεν ἤδη ἀνακαλυφθῆ ἢ Δημήτηρ. Συνεργαζόμενος μετὰ τοῦ Schelling, μεθ' οὗ κατ' ἀρχὰς καὶ συγκατάρκει, ἐξέδωκε τῷ 1802 «Κριτικὴν ἐφημερίδα τῆς φιλοσοφίας», χρησιμεύουσαν ὡς ὄργανον τῆς φιλοσοφίας ἀμφοτέρων καὶ σκοποῦσαν νὰ στηλιτεύσῃ παντοιοτρόπως τὴν ἀφιλόσοφον διανόησιν, νὰ ἐπιτεθῇ σφοδρῶς, ὡς ἔγραφε πρὸς φίλον ἀστερευόμενος, διὰ ποικίλων ὄπλων, ξύλων καὶ ῥοπάλων. Ὅπερ δὲ σπουδαιότερον εἶναι ὅτι ἐπεξεργάζετο τὸ θεμελιῶδες αὐτοῦ ἔργον, τὸ «σύστημα τῆς ἐπιστήμης», οὗ πρῶτον μέρος ἦτο ἡ «φαινομενολογία τοῦ πνεύματος». Ὑφηγητὴς γενόμενος ὁ Ἐγγελοσ ἐδίδασκε λογικὴν καὶ μεταφυσικὴν, τὴν περὶ δικαίου θεωρίαν καὶ ἐγκυκλοπαιδείαν, εἰς ἃ μαθήματα προσέθηκεν ἀπὸ τοῦ 1805 – ὅτε προήχθη εἰς ἕκτακτον καθηγητὴν – τὴν ἱστορίαν τῆς φιλοσοφίας καὶ τὴν καθαρὰν μαθηματικὴν. Ἐν δὲ τῷ μεταξὺ ἡ φιλοσοφικὴ καὶ ἡ φιλολογικὴ ἀνθῆσις καὶ ἀκμὴ ἐφαίνετο καταλείπουσα τὴν Ἰέναν καὶ μεθισταμένη εἰς Würzburg. Οἱ ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ διαπρέποντες καὶ ἐν ταῖς ἄλλαις τοῦ ἐπιστητοῦ μοίραις εὐδοκιμοῦντες ἄνδρες, οἱ ἀποτελοῦντες τῆς Ἰένης τὰ περιφανῆ κοσμήματα, εἶχον κατὰ μέγα μέρος ἀπέλθει καὶ πολλοὶ προσειλκύσθησαν εἰς τὸ ἄρτι ὀργανωθὲν καὶ ταχέως ἀναδειχθὲν Πανεπιστήμιον τῆς ῥηθείσης πόλεως. Ἀλλὰ παρὰ τὴν ἀποχώρησιν αὐτῶν καὶ μετὰ τὴν ἐλάττωσιν τῶν φοιτητῶν ἐξηκολούθησε τὸ μικρὸν τῆς Ἰένης Πανεπιστήμιον νὰ ἔχῃ ἐπὶ πολὺν εἰσέτι χρόνον μέγαν ἀριθμὸν διδασκάλων τῆς φιλοσοφίας. Ἐν τῇ θελκτικῇ ἐκείνῃ πόλει ὁ νέος ὑφηγητὴς καὶ ὕστερον καθηγητὴς διῆγε προσφιλῆς εἰς τὴν ἐκλεκτὴν κοινωνίαν καὶ παρεσκεύαζε τὸ μνημονευθὲν κυριώτατον αὐτοῦ ἔργον «τὴν φαινομενολογίαν τοῦ πνεύματος». Τὸ περιώνυμον τοῦτο ἔργον συνετέλεσθη ἐν καιρῷ πολυταράχῃ καὶ χρόνῳ ἀξιομνημονεύτῳ· ἐπερατώθη δηλαδὴ «ὑπὸ τὸν κρότον καὶ τὴν βροντὴν τῆς μάχης» κατὰ τὴν

ιστορικήν νύκτα τὴν μεταξὺ τῆς 13ης καὶ 14ης Ὀκτωβρίου τοῦ 1806. Ἐν ἐπιστολῇ τῆς 17 Σεπτεμβρίου ὁ Ἔγγελος ἐξέφραζε τὸν φόβον ὅτι ὁ πόλεμος μέλλει νὰ ἐκτραγῆ καὶ μάτην ὕστερον ἤλπιζεν εἰς τὴν εἰρηνικὴν πνοὴν «τῶν ζεφύρων τοῦ Ὀκτωβρίου». Ὁ Ναπολέων μετ' ἀκατασκέτου δρωῶν ὁρμῆς ἔφθασε τάχιστα παρὰ τὰ τεῖχη τῆς Ἰένης καὶ τῇ 13ῃ Ὀκτωβρίου κατέλαβε τὴν πόλιν. «Τὸν αὐτοκράτορα — γράφει ὁ Ἔγγελος — τὴν ψυχὴν ταύτην τοῦ κόσμου εἶδον διελαύνοντα τὴν πόλιν ἔφιππον καὶ χωροῦντα εἰς κατασκόπευσιν συναισθάνεται τις ὄντως ζωηρὸν συναίσθημα βλέπων τοιοῦτον ἄνθρωπον, ὅστις ἐν τινι σημείῳ ἐνταῦθα συγκεντρούμενος καὶ ἐπὶ ἵππου καθήμενος παραβιάζει τὸν κόσμον καὶ κατακυριεύει αὐτοῦ». Ἐκ τῆς κατοικίας αὐτοῦ βλέπει ὁ φιλόσοφος περὶ τὴν 11^{ην} ὥραν τῆς νυκτὸς ἐφ' ὅλης τῆς ἀγορᾶς τὸ πῦρ τῶν γαλλικῶν ταγμάτων καὶ ἔχει ἤδη πρὸ ἑαυτοῦ τὸ τελευταῖον ὑπολειπόμενον χειρόγραφον τῆς Φαινομενολογίας. Τὸ ἔργον τοῦτο ἐξετυπώθη ἐν Βαμβέργῃ μετὰ πολλὰς παρεμβληθείσας καὶ μόλις ἀρθείσας δυσχερείας. Ὁ ἐν αὐτῷ διεξαγόμενος αὐστηρὸς ἔλεγχος τῆς περὶ τοῦ ἀπολύτου θεωρίας τοῦ Schelling ἀνεφέρετο ἀμέσως μὲν εἰς τοὺς ὀπαδοὺς ἐμμέσως δὲ εἰς αὐτὸν τὸν ἀρχηγέτην φιλόσοφον, ὅστις διετέθη δυσμενῶς καὶ διέκοψεν εὐθύς τὴν μετὰ τοῦ Ἐγγέλου δι' ἐπιστολῶν ἐπικοινωνίαν.

Μετὰ τὴν ἀτυχῆ μάχην τῆς Ἰένης ὁ Ἔγγελος ὄφειλε νὰ σκέπτηται περὶ τῆς μεταβολῆς τῶν τρόπων τοῦ βίου· διότι ἡ μὲν πενιχρὰ περιουσία ἦτο ἀπὸ πολλοῦ ἐξηντλημένη αἱ δὲ ἀπὸ τοῦ μισθοῦ καὶ τῶν συγγραμμάτων πρόσοδοι τόσον μικραί, ὥστε δὲν ἐξήρκουν εἰς τὴν ζωὴν. Καὶ ἤλπιζε μὲν εἰς τὴν κατάληψιν θέσεως καθηγητοῦ ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ τῆς Ἀϊδελβέργης ἢ τοῦ Landshut ἀλλ' αἱ ἐλπίδες διεψεύσθησαν. Εἰς τὸν οὕτως ἀποροῦντα προσῆλθεν ἐπίκουρος ὁ φίλος Niethammer πορίσας αὐτῷ θέσιν συντάκτου τῆς ἐν Βαμβέργῃ ἐκδιδομένης ἐφημερίδος. Παρέμεινε δ' ἐν τῇ θέσει πλέον τοῦ ἐνὸς καὶ ἡμίσεος ἔτους λαμβάνων κατ' ἀρχὰς τὸν μισθὸν τοῦ καθηγητοῦ καὶ εἰσπράττων τὸ ἥμισυ τῶν ἀπὸ τῆς ἐφημερίδος κερδῶν. Ἀλλὰ τυχαῖόν τι

δυσάρεστον γεγονὸς καὶ προσέτι ἢ καθ' ἡμέραν δουλικὴ ἐργασία—ὡς αὐτὸς ὁ Ἔγγελος ἔλεγεν—ἢ ὑπὸ τῆς συντάξεως τῆς ἐφημερίδος ἀπαιτουμένη ἐγέννα καὶ αἰεὶ μᾶλλον ηὔξανε τὸν πόθον ἐπισήμου τινὸς καὶ ὑπηρετικῆς τοῦ Κράτους καὶ τῶν κοινῶν συμφερόντων θέσεως. Τύχη ἀγαθῇ ὡς παρήγορος ἄγγελος ἐπιφαίνεται καὶ πάλιν ὁ Niethammer καὶ ἀπαλλάττει αὐτὸν τοῦ σκληροῦ τῆς ἐφημερίδος ζυγοῦ. Ὁ πολύτιμος φίλος μετατεθεὶς ἐν τῷ μεταξὺ εἰς Μόναχον καὶ μεγάλην λαβῶν δύναμιν ἐν τῷ νέῳ βασιλείῳ τῆς Βαυαρίας καθὸ ἀνώτατος ἐν τῷ κέντρῳ σύμβουλος τῆς ἐκπαιδεύσεως ἀγγέλλει τῷ Ἐγγέλῳ δι' ἐπιστολῆς τῆς 26 Νοεμβρίου τοῦ 1808 τὴν εὐάρεστον εἶδησιν ὅτι οὗτος διωρίσθη καθηγητῆς τῶν φιλοσοφικῶν μαθημάτων καὶ ἅμα γυμνασιάρχης ἐν Nürnberg· ἐντέλλεται δ' ἅμα καὶ παρακαλεῖ νὰ σπεύσῃ εὐθύς ἐκεῖσε ὅπου ἡ παρουσία αὐτοῦ ἦτο ἀπαραιτήτως ἀναγκαία. Ἡ δημοσίας θέσεως προσφορὰ καὶ ἡ παρὰ τοῦ Niethammer νέα ἐκδήλωσις ἐκτιμῆσεως καὶ ἀγάπης ἐνέπλησαν τὸν Ἔγγελον ἀρρήτου χαρᾶς καὶ εὐγνωμοσύνης. Ἡ δ' ἐν τῇ θέσει ταύτῃ ἐπὶ ὀκτὼ ἔτη ὑπηρεσία, καίπερ μὴ παρέχουσα ἐπαρκῆ τοῦ βίου τὰ μέσα μηδ' ἀπηλλαγμένη ἐνοχλήσεων, ἀπετέλεσεν ἐν τῇ ζωῇ τοῦ φιλοσόφου γόνιμον καὶ εὐτυχῆ περίοδον. Τὸ ἐν Nürnberg Γυμνάσιον ἦτο ἐν ἀνωμάλῳ καταστάσει καὶ ὁ Ἔγγελος κατ' ἀρχὰς ὄφειλε νὰ καταναλίσκῃ πολὺν χρόνον καὶ καταβάλλῃ μέγαν κόπον πρὸς ἄρσιν τῶν κακῶν καὶ διόρθωσιν τῶν ἐλλείψεων. Ἀφοῦ δ' ἐπέτυχε νὰ διαρρυθμίσῃ καλῶς τὰ κατ' αὐτό, ἀφωσίωσεν ἑαυτὸν εἰς τὴν διδασκαλίαν καὶ τὴν ἐπιστημονικὴν ἐργασίαν. Ὡς καθηγητῆς τῶν φιλοσοφικῶν ἐδίδασκεν ἐν μὲν τῇ κατωτάτῃ τάξει περὶ δικαίου καὶ καθηκόντων ἐν δὲ τῇ ἀνωτάτῃ φιλοσοφικὴν ἐγκυκλοπαιδείαν ἐν δὲ ταῖς μέσαις τάξεσι λογικὴν καὶ φαινομενολογίαν τοῦ πνεύματος. Ἡ ἐν τῇ διδασκαλίᾳ εὐδοκίμησις καὶ ἡ πρὸς τοὺς μαθητὰς συμπεριφορὰ ὑπῆρξαν ἐξαιρετοὶ καὶ παραδειγματικά. Ἐκπρεπὲς δὲ τῆς γυμνασιαρχίας μνημεῖον πρόκεινται οἱ λόγοι, οὓς ὁ Ἔγγελος ἔλεγε περὶ τὸ τέλος τοῦ σχολικοῦ ἔτους τελομένης τῆς ἐορτῆς τῆς ἀπονομῆς

τῶν βραβείων καὶ τῆς ἀπολύσεως τῶν μαθητῶν. Ἐν τούτοις δὴ προουθυμεῖτο νὰ ἐξαίρη τὰς κλασσικὰς σπουδὰς καὶ νὰ ἐγκωμιά-
ζη τὴν ἀξίαν αὐτῶν δεικνύων ὅτι ὁ ἐλληνικὸς καὶ ὁ ρωμαϊκὸς
πολιτισμὸς εἶναι ἡ ἀκράδαντος βάσις παντὸς νεωτέρου. Πᾶσα
τέχνη – ἔλεγε – καὶ πᾶσα ἐπιστήμη, ὅσον καὶ ἂν φαίνεται αὐτο-
τελής, ὅμως ἔχει τὴν ἐσχάτην καὶ βαθυτάτην ῥίζαν ἐν τῷ ἐλ-
ληνικῷ καὶ τῷ ρωμαϊκῷ κόσμῳ. Καὶ ὅπως ὁ Ἄνταϊος διὰ τῆς
ἐπαφῆς πρὸς τὴν γῆν ἐκτᾶτο νέας δυνάμεις, οὕτω καὶ ἐκάστη
ἡμέρωσις καὶ ἐπιστήμη διὰ τῆς σχέσεως πρὸς τὴν ἀρχαιότητα
ἀντλεῖ καινὴν ῥώμην καὶ νέαν μεταρσίωσιν. «Βάσις λοιπόν, πα-
ρετήρει, τῆς ὑψηλοτέρας μορφώσεως πρέπει νὰ εἶναι καὶ νὰ μένη
πρώτιστα μὲν καὶ κυριώτατα ἢ τῶν Ἑλλήνων ἔπειτα δὲ ἢ τῶν Ῥω-
μαίων γραμματεία. Ἡ τελειότης – ἐπάγει – καὶ λαμπρότης τῶν ἀρι-
στουργημάτων τῆς ἀρχαιότητος ὀφείλει νὰ εἶναι τὸ πνευματικὸν
λουτρόν, ὅπερ παρέχει εἰς τὴν ψυχὴν τὴν ἀδιάλειπτον εὐρυνθμίαν,
τὴν χροιάν τῆς φιλοκαλίας καὶ τῆς ἐπιστήμης... Ἴνα δὲ γίνωμεν
τοῦ κόσμου ἐκείνου τοῦ ἀπαραμίλλου καὶ ὠραιοτάτου μύσται καὶ
λάτρεις, δὲν ἀρκεῖ νὰ λάβωμεν ἐξωτερικὴν τινα περὶ τῶν ἀρ-
χαίων γνῶσιν ἀλλ' ὀφείλομεν νὰ εἰσχωρήσωμεν εἰς τὰς λεπτομε-
ρείας τοῦ βίου, νὰ ἀναπνεύσωμεν τὸν αὐτὸν καὶ ἐκεῖνοι ἀέρα,
νὰ οἰκειωθῶμεν πρὸς τὰς ἀντιλήψεις αὐτῶν καὶ τὰ ἦθη καί, δύ-
ναμαι εἰπεῖν, πρὸς αὐτὰς τὰς πλάνας καὶ προκαταλήψεις. Φρονῶ
– ἐξακολουθεῖ – ὅτι δὲν εἶμαι ὑπερβολικὸς λέγων ὅτι ὁ μὴ γνω-
ρίσας τὰ ἔργα τῶν ἀρχαίων ἔζησε χωρὶς νὰ γνωρίσῃ τὸ κάλλος
καὶ τὴν ὠραιότητα». Διὸ καὶ ἐν τῇ πρώτῃ πρὸς τὸν Nieham-
mer ἐπιστολῇ ἐκφράζει ὁ Ἐγγελοσ εὐγνωμοσύνην «διὰ τὴν ἀνύψω-
σιν τῶν ἐλληνικῶν, τῶν ἀληθινῶν καὶ πραγματικῶν γνώσεων».

Αἱ πολλαπλαῖ τῶν καθηκόντων ἀπασχολήσεις ἐπέτρεπον αὐτῷ
ἰκανὸν καιρὸν πρὸς ἐπεξεργασίαν τοῦ δευτέρου μέρους τοῦ συ-
στήματος τῆς ἐπιστήμης. Δεύτερον μέρος ἦτο τὸ σύστημα τῆς
ἀπολύτου γνώσεως, οὗ ἀρχὴν καὶ βάσιν ἀπετέλει ἡ Λογικὴ.
Ταύτης τὰ μὲν δύο πρῶτα μέρη ἐξεδόθησαν τῷ 1812. τὸ δὲ
τρίτον καὶ τελευταῖον τῷ 1816. Οὕτως αἱ ὑπηρεσιακαὶ καὶ αἱ

ἐπιστημονικαὶ ἐργασίαι ἔβαινον καλῶς καὶ ἐποίουν τὸν μετριοφρονα καὶ ὀλιγαρκῆ ἄνδρα νὰ συναισθάνηται ἑαυτὸν εὐτυχῆ καὶ εὐδαίμονα· τὴν δ' εὐτυχίαν εἰς τὸ κορύφωμα ἀνύψωσεν ὁ εὐτυχῆς γάμος. Ὅτε ὁ Ἑγελος ἦλθεν εἰς Nürnberg, εἶχεν ὑπερβῆ τὸ 38^{ον} τῆς ἡλικίας ἔτος καὶ οὐδαμῶς ὑπεδήλου τὴν ἐπιθυμίαν γάμου. Τὸ μὲν αἰ ὄρθαι καὶ αὐστηραὶ περὶ τῶν συζυγικῶν καθηκόντων ἀντιλήψεις τὸ δὲ αἰ περὶ ἐμβριθεῖς ἐρεῦνας ἀσχολίαι ἐνεποίουν αὐτῷ τὴν σκέψιν καὶ ἀμφιβολίαν περὶ τοῦ ἂν ἦτο προωρισμένος εἰς κοινωνίαν γάμου καὶ ἂν ἠδύνατο δι' αὐτοῦ νὰ παράσχη καὶ νὰ λάβῃ τὴν εὐτυχίαν. Ἀπηλλαγμένος τῶν συνήθων ἐλαττωμάτων, ζηλοφθονίας καὶ φιλοδοξίας, οἰήσεως καὶ ἀλαζονείας, κεκοσμημένος δὲ διὰ σπανίων ἀρετῶν, βαθείας φρονήσεως καὶ ἀκριβοῦς πείρας τοῦ βίου, ἀπλότητος καὶ εἰλικρινείας, ἀστείότητος καὶ εὐτραπείας παρίστατο ὁ Ἑγελος τῇ ἀληθείᾳ ὑπέροχος καὶ ἀξιέραστος προσωπικότης εἰς τὸν δυνάμενον νὰ εἰσχωρῆ εἰς τὰ βάθη τῆς ψυχῆς καὶ προσηκόντως νὰ ἐκτιμᾷ. Τοιαύτην δύναμιν διοράσεως τῆς ἀξίας καὶ διαγνώσεως τῶν θελγέτρων τοῦ ἀνδρὸς τούτου ἔσχεν ἡ Μαρία von Touche, κόρη εὐγενοῦς μὲν καὶ ἐπιφανοῦς (βαρωνικοῦ) ἀλλ' οὐχὶ καὶ λίαν πλουσίου οἴκου. Ταύτην λοιπὸν ὁ Ἑγελος μετὰ μακρὰν πως γνωριμίαν καὶ ἀναστροφὴν ἐμνηστεύθη καὶ μετ' ὀλίγους μῆνας συνεζεύχθη ἄγουσαν τὸ εἰκοστὸν τῆς ἡλικίας ἔτος, ἐνῶ αὐτὸς ἦτο τεσσαράκοντα καὶ δύο ἐτῶν. Καὶ ἤδη ἐνόμιζεν ὁ φιλόσοφος ὅτι διὰ τῆς εὐπρεποῦς θέσεως καὶ τῆς ἀγαπητῆς συζύγου ἐπέτυχεν τοῦ σκοποῦ καὶ συνεπλήρωσε τοῦ βίου τὸ ἔργον. Ἡ μετριοφροσύνη δὲν ἐπέτρεπεν αὐτῷ νὰ φαντασθῆ ὅτι ἡ ἀξία ἐπεφύλασσε προσεχῆ ἀνύψωσιν εἰς τὴν παγκόσμιον δόξαν.

Ἀπὸ τοῦ 1815 ὅσῳ ἀσθενεστερά ἀπέβαιναν ἡ ἰσχὺς τοῦ Niethammer, τοσοῦτω μᾶλλον ηὔξάνετο ὁ πόθος τοῦ Ἑγέλου πρὸς πανεπιστημιακὴν θέσιν. Ὅτε ἤδη τῷ 1810 τὸ Πανεπιστήμιον τῆς Ἑρλάγγης ὑπήχθη εἰς τὸ Βαυαρικὸν Κράτος, ὁ Niethammer εὐθὺς ἐπέρρωσε τὴν θερμὴν τοῦ φίλου ἐλπίδα τῆς ἐν ἐκείνῳ καθηγεσίας. Ἀλλὰ τὰ ἔτη παρήρχοντο καὶ αἱ ἐλπίδες ἔμενον

κεναί. Ἐν τῷ μεταξύ ὑπηγέρθη αὐτῷ πόθος πρὸς τὸ Πανεπιστήμιον τοῦ Βερολίνου, ὅθεν ἤλπιζε νὰ λάβῃ πρόσκλησιν εἰς τὴν ἀπὸ τοῦ θανάτου τοῦ Fichte σχολάζουσαν ἔδραν τῆς φιλοσοφίας. Ἐπειδὴ δὲ τὸ τοιοῦτο δὲν ἐγένετο, ἔστρεψε τὴν προσοχὴν καὶ πάλιν εἰς Ἑρλάγγην καὶ ἐπιτυχῶν τοῦ σκοποῦ ἔμελλε νὰ ἀναλάβῃ ἐκεῖ καθηγεσίαν τῆς ἀρχαίας φιλολογίας. Ἀλλὰ τότε προσηνέχθη εἰς αὐτὸν τακτικὴ τῆς φιλοσοφίας ἔδρα ἐν Ἀϊδελβέργῃ συνεργουῦντος τοῦ ἐπιφανοῦς θεολόγου καθηγητοῦ Daub. Ἐν τῇ θέσει ταύτῃ ἔμεινεν ὁ Ἐγγελος δύο ἔτη καὶ ἀνέπτυξεν ἔντονον καὶ ἄοκνον περὶ τὴν διδασκαλίαν δραστηριότητα ἀναφερομένην εἰς τὴν ἐγκυκλοπαιδεῖαν καὶ τὴν ἱστορίαν τῆς φιλοσοφίας, τὴν λογικὴν καὶ τὴν μεταφυσικὴν καὶ ἄλλα τῆς φιλοσοφίας μέρη· κατὰ δὲ τὸ τελευταῖον ἐξάμηνον ἐδίδαξε «τὴν φιλοσοφίαν ἐν ὅλῃ αὐτῆς τῇ περιοχῇ» ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἰδίας ἐγκυκλοπαιδεῖας, ἣν τὸ πρῶτον ἐξέδωκε κατὰ τὸ ἔτος 1817. Παρὰ τὴν σύντονον ἐργασίαν τὴν μόλις ἐπιτρέπουσαν χρόνον ὅπως ἀπαντᾷ εἰς ἐπιστολάς δὲν παρέλειπεν ὁ φιλόσοφος νὰ ἔρχηται εἰς φιλικὰς ἀναστροφὰς μετὰ ἐκλεκτῶν συναδέλφων. Πλὴν δὲ τῶν ἄλλων ἠσχολήθη ἐν πολλαῖς διατριβαῖς περὶ τὴν φιλοσοφίαν τοῦ ἐν Μονάχῳ διατρίβοντος Jacobi, καθ' ὃν τὸ ἀπόλυτον πρέπει νὰ θεωρηθῆ ὡς προσωπικότης δι' ἀμέσου πίστεως λαμβανομένη.

Φρειδερίκος Γουλιέλμος ὁ τρίτος ἰδρύσας τῷ 1817 Ὑπουργεῖον τῆς Παιδείας ἀνέθηκε τὴν διεύθυνσιν αὐτοῦ εἰς τὸν βαρῶνον von Altenstein. Οὗτος εἶχε νὰ ἀντιταχθῆ εἰς ἐσωτερικὰς ἀνωμαλίας καὶ ταραχὰς ἐκ τῶν σπουδαστῶν κυρίως προερχομένας. Καὶ ἀπεδοκίμαζε μὲν τοὺς τρόπους τῶν φοιτητῶν καὶ τὴν ἀνάμειξιν αὐτῶν εἰς τὴν πολιτικὴν ἀλλ' ἐφρόνει ὅτι αἰτιαῦται κακαὶ τάσεις πρέπει νὰ καταστέλλωνται οὐχὶ βία καὶ δι' ἀπειλῶν ἀλλ' ἠρέμα καὶ διὰ τῆς φιλοσοφίας τῆς μεθόδικῶς ἐρμηνευούσης τὴν ἀνέλιξιν καὶ πρόοδον τοῦ κόσμου καὶ δὴ καὶ τοῦ πολιτικοῦ καὶ ἠθικοῦ. Καταλληλότατον δὲ εἰς τὸν σκοπὸν εὑρισκεν εὐλόγως τὸ σύστημα τοῦ Ἐγγέλου, ὅπερ ἐν τε τῇ Φαι-

νομενολογία καὶ τῇ Ἐγκυκλοπαιδείᾳ ἐδίδασκε τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ διανοητικοῦ κόσμου καὶ ἐθεώρει τὴν βαθμιαίαν καὶ κανονικὴν πρόοδον ὡς ἄριστον μέσον πρὸς πρόληψιν τῶν ἀνατροπῶν καὶ περιστολὴν τῶν ἐπαναστατικῶν τάσεων. Ὅθεν εὐθὺς ὡς ἀνέλαβε τὸ Ὑπουργεῖον ἀπετάθη πρὸς τὸν Ἐγγelon καὶ προέτεινε τὴν ἀπὸ τοῦ θανάτου τοῦ Fichte σχολάζουσαν εἰσέτι ἔδραν. Τὴν τιμητικὴν πρόσκλησιν καὶ τοὺς εὐμενεῖς ὄρους ἀπεδέξατο ὁ φιλόσοφος μετὰ χαρᾶς βλέπων παλαιὸν πόθον πληρούμενον.

Ἐρχόμενος εἰς Βερολῖνον ἔτρεφε μὲν ἀγαθὰς περὶ αἰσίου μέλλοντος ἐλπίδας ἀλλὰ δὲν ἠδύνατο νὰ προΐδῃ ὁποῖον θρίαμβον ἐπεφύλλασσεν αὐτῷ ὁ τελευταῖος τῆς ἀκαδημικῆς δράσεως τόπος. Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν Schelling, ὅστις εἴκοσιν ἔτη βραδύτερον μετέβη εἰς τὴν αὐτὴν πόλιν ἐν μεγάλαις ἀλλὰ ταχέως διαψευσθείσαις προσδοκίαις, ὁ Ἐγγelos ἐποιήσατο ἐκεῖ τὴν πρώτην ἐμφάνισιν μετριόφρονα καὶ ἀθόρυβον. Τῶν παραδόσεων ἤρξατο τῇ 22^ῃ 8/βρίου τοῦ 1814 καὶ μετὰ ζήλου ἀφιερῶθη εἰς τὸ νέον βαρύτιμον ἔργον. Ἐδίδασκε δὲ δέκα ὥρας καθ' ἑβδομάδα ἀσκῶν τὴν διαλεκτικὴν μέθοδον καὶ διεγείρων ἀεὶ μᾶλλον τὴν προσοχὴν, ἐπισπῶν τὸ κοινὸν διαφέρον καὶ προκαλῶν εἰς τὰς παραδόσεις μοναδικὴν συρροήν. Ἡ διδασκαλία τοῦ σεμνοτάτου ἀνδρὸς οὕσα εὐρυτάτη περιέλαβε κατὰ μικρὸν πάντα τῆς φιλοσοφίας τὰ μέρη περισπῶσα σφόδρα καὶ μὴ ἐπιτρέπουσα χρόνον πρὸς ἐπεξεργασίαν τῶν πονημάτων. Διὰ τῶν συγγραμμάτων καὶ τῶν παραδόσεων ἐπόρισεν ὁ Ἐγγelos τελείως διηρθρωμένον καὶ ὅλως ἀπηρτισμένον φιλοσοφικὸν σύστημα, οἷον ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ Οὐολφίου δὲν εἶχέ ποτε ἀναφανῆ ἐν Γερμανίᾳ. Οὕτω δὲ κατέστη ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ ὡς ἀληθῶς διδάσκαλος καὶ καθηγεμών, οὗ ἐγένοντο πολλοὶ ὁπαδοὶ φιλοτιμούμενοι νὰ μιμῶνται καὶ ἐπὶ τὰ ἴχνη αὐτοῦ νὰ πορεύωνται. Εἰρήσθω δ' ὅμως ὅτι οὐ μόνον θερμοὺς θιασώτας καὶ εἰλικρινεῖς φίλους ὁμοεθνεῖς καὶ ἀλλοδαποὺς εἶχεν ἀλλὰ καὶ πολλοὺς ἐναντίους καὶ φανεροὺς καὶ ἀνώγνυμους διαπύρους ἐχθρούς.

Ἡ σύντονος ἐργασία καὶ πολύωρος διδασκαλία ἐπιστημῶν,

ἄς αὐτὸς — καθὰ ἔγραφε πρὸς τὸν Niethammer — ἐδημιούργει καὶ διεμόρφου, κατεπόνουν, ὡς εἶκος, τὸν ἄνδρα, ὥστε νὰ μὴ ἐπιτρέψωσι πολλὴν εἰς ἄλλα ἀπασχόλησιν καὶ περίσπασιν εἰς παρέργους ὑπηρεσίας. Ἡ τοιαύτη δὲ καταπόνησις ἐποίει εἰς τὸν φιλόσοφον αἰσθητὴν τὴν ἀνάγκην ἀναψυχῆς ἐν ταῖς θεριναῖς διακοπαῖς καὶ ἐπιχειρήσεως ἐκάστοτε μικρῶν ἢ μεγάλων ἀποδημιῶν, εἰς ἃς τὸ ὑπουργεῖον τῆς παιδείας προθύμως πάντοτε ἐπεκούρει.

Ἡ ἐν Βερολίῳ δρασις τοῦ Ἐγέλου καθίστατο ἀπὸ ἔτους εἰς ἔτος αἰεὶ εὐρυτέρα καὶ γονιμωτέρα καὶ προσεποίει αὐτῷ πολλὴν παρὰ πολλῶν τιμὴν καὶ εὐγνωμοσύνην. Ταύτην δὴ καὶ δημοσίᾳ ἐξεδήλωσαν οἱ φίλοι καὶ θαυμασταὶ τῆ 26^η Αὐγούστου τοῦ 1826 τελέσαντες ἑορτὴν καὶ παρακαθίστατες εἰς εὐωχίαν. Κορύφωμα δὲ τῆς μακρᾶς ἐπιστημονικῆς δράσεως καὶ κολοφῶνα τῆς ἐκπρεποῦς ἐνεργείας τοῦ φιλοσόφου ἀπετέλεσεν ἡ πρυτανεία, εἰς ἣν ἀνυψώθη ἐκλεχθεὶς εἰς τὸ ἀκαδημεικὸν ἔτος 1829—30. Τὴν ἀρχὴν ταύτην ἤσκησεν ἄνευ πολλῶν ἐμποδίων καὶ ἐκόσμησε διὰ περιλάμπρων λόγων. Ἐν τῷ χρόνῳ ἐκείνῳ αἱ ἑφημερίδες τοῦ Βερολίνου ἐπληροῦντο εἰδήσεων περὶ τῶν μεγάλων γεγονότων τῶν ἀπὸ τῆς Ιουλιανῆς ἐπαναστάσεως ἐν Γαλλίᾳ τελουμένων καὶ περὶ τῶν ἄλλων τῶν πολλαχοῦ τῆς Εὐρώπης συμβαινουσῶν ταραχῶν καὶ ἐπαναστάσεων. Ταῦτα πάντα καὶ μάλιστα αἱ ἀναφαινόμενα ἐν Γερμανίᾳ ἀνησυχία ἀντέκειντο εἰς τὴν διάθεσιν τοῦ Ἐγέλου καὶ διέψευδον τὰς προσδοκίας αὐτοῦ. Ὅτε δ' εὕρισκετο ἐν ἀκμῇ μὲν τῆς φιλοσοφικῆς δόξης ἐν ἀπαισιοδόξῳ δὲ τοῦ κοινωνικοῦ μέλλοντος προοράσει, σκληρὰ ἐπελθοῦσα ἡ μοῖρα ἀπέκοψεν εὐγενεστάτης ζωῆς ἡρέμα τὸ νῆμα.

Κατὰ τὸ θέρος τοῦ 1831 ἡ ἀσιατικὴ χολέρα ὑπερέβη τὸ πρῶτον τὰ ὄρια τῆς Γερμανίας καὶ θανατηφόρος διεδόθη εἰς Βερολίνον. Ἐν τῇ δεινῇ τῆς νόσου φθορᾷ ὁ Ἐγελος διῆλθε καλῶς τὸ θερινὸν ἑξάμηνον καὶ μετ' ὀλίγον μετέβη παρὰ τὸ Kreuzberg, ἔνθα ἡ οἰκογένεια αὐτοῦ διέτριβε πρὸς ἀποφυγὴν τοῦ λοιμοῦ ἐκεῖ ἐν πλήρει ἡρεμίᾳ καὶ ἀναπαύσει διήγαγε τὰς τοῦ θέρους διακοπὰς. Προσεγγίζοντος δὲ τοῦ ἐπομένου ἑξαμή-

νου ἢ ἐπιδημία ἐφαίνετο ἐλαττουμένη καὶ σχεδὸν ἐξαφανιζομένη. Διὸ ἐπανήλθεν ὁ φιλόσοφος μετὰ τῶν οἰκείων καὶ ἐν πλήρει εὐεξία ἐπανέλαβε τὰς παραδόσεις τῆ 10^ῃ Νοεμβρίου, ἠγόρευε δὲ μετ' ἐκτάκτου δυνάμεως καὶ ἀσυνήθους ἐνθουσιασμοῦ συναρπάζων τοὺς πολυπληθεῖς ἀκροατάς. Μετὰ τρεῖς ἡμέρας αἴφνης ἠσθένησε· κατελήφθη ὑπὸ σφοδροῦ γαστρικοῦ πόνου καὶ ἐμέτου. Τῆ ὑστεραία νύκτι ἐπηκολούθησε καὶ μετὰ μεσημβρίαν (14^{ης} Νοεμβρίου) τὸν ἐλαφρὸν ὕπνον γαλήνιος ἐλθὼν διεδέξατο ὁ αἰώνιος ὕπνος. Εἰς τὸν θνήσκοντα φιλόσοφον παρευρίσκοντο οἱ οἰκεῖοι καὶ ἐκ τῶν φίλων ὁ Ἰω. Schulze. Ἡ δὲ κηδεῖα ἐγένετο τῆ μεθεπομένη καὶ ἀπεδόθησαν αἱ προσήκουσαι τιμαί. Ἐν τῇ αἰθούσῃ τῶν τελετῶν τοῦ Πανεπιστημίου ὁ πρύτανις ἐξεφώνησε λόγον ἐπικήδειον, παρὰ δὲ τὸν τάφον ἀπεχαιρέτισε τὸ ὕστατον τὸν νεκρὸν ἐκ μέρους τῶν φίλων ὁ Förster. Τὰ εἰλικρινῆ συναισθηματά τῆς θλίψεως καὶ ὀδύνης, τῆς ἀγάπης καὶ τοῦ θαυμασμοῦ ἐπαυξανόμενα ἐκ τοῦ ἀπροσδοκῆτου τῆς μεγάλης ἀπωλείας ἀπεικόνισαν διὰ συγκινητικῶν λόγων ἀμφοτέροι οἱ ῥήτορες. Οὗτοι εὐλόγως ἐξύμνησαν καὶ εὐστόχως προεῖπον τὴν ἀδιάλειπτον ἐπίδρασιν τοῦ φιλοσοφικοῦ δαιμονίου ἐκείνου, τὴν ἀθανασίαν τοῦ ὀνόματος αὐτοῦ. Ὁ τάφος τοῦ Ἐγγέλου εὐρίσκεται, καθὰ αὐτὸς ἐπεθύμησε, πλησίον τοῦ τάφου τοῦ Fichte καὶ ἐγγὺς εἰς τὸ μνημα τοῦ Solger.

Ὁ Ἐγγελος ἀποθνήσκων κατέλειπε συμπληρωμένον ἤδη μέγα καὶ ἀθάνατον ἔργον· εἶχε διὰ τῆς συγγραφῆς καὶ τῆς διδασκαλίας ἐπιτελέσει τὴν ὑψηλὴν αὐτοῦ καὶ ἱστορικὴν καταστάσαν φιλοσοφικὴν ἀποστολήν. Πλὴν ἀλλ' αἱ πολλαπλαῖ ἀσχολίαι δὲν ἐπέτρεψαν, ὡς εἴρηται, τῷ συγγραφεὶ νὰ ἐξεργασθῆ καὶ ἐκδώσῃ αὐτὸς πάντα τὰ πονήματα. Διὸ εὐθύς μετὰ τὸν θάνατον συνεφώνησαν οἱ ἐν Βερολίῳ φίλοι καὶ μαθηταὶ νὰ ποιήσωσι τελείαν τῶν συγγραφεῶν τοῦ διδασκάλου ἔκδοσιν, ἣτις ἔμελλε νὰ περιλαμβάνῃ μὲν τὰ ἤδη ἐκδεδομένα ὑπ' ἐκείνου ἔργα νὰ φέρῃ δὲ εἰς φῶς τὰ καταλειφθέντα ἀνέκδοτα. Πρὸς ἔκδοσιν λοιπὸν

τῶν συγγραμμάτων εἰργάσθησαν ἑπτὰ λόγιοι ἄνδρες, φίλοι καὶ μαθηταὶ τοῦ Ἐγέλου. Ἄπαντα τὰ ἔργα τοῦ φιλοσόφου ἐξεδόθησαν ἐντὸς ὀκτῶ ἐτῶν καὶ ἀπετέλεσαν εἴκοσι τόμους.

Ὁ Ἐγελος ὁρμᾶται ἀπὸ τῆς ἀρχῆς τοῦ καθολικοῦ καὶ ἀπειρου ὄντος, ὅπερ ἀποκαλύπτεται ἐν πᾶσι τοῖς φαινομένοις τοῦ κόσμου, τοῖς τε φυσικοῖς καὶ τοῖς τοῦ πνευματικοῦ βίου. Πάντα δηλαδή τὰ ἐπὶ μέρους φαινόμενα εἶναι ἐκδήλωσις καθολικῆς ἀληθείας, γενικῆς ἐννοίας ἢ νόμου. Ἡ ἐν τοῖς πράγμασιν ἐμφαινομένη γενικὴ ἔννοια εἶναι ἡ ἀχρόνως καὶ αἰδίως κρατοῦσα καὶ ἰσχύουσα ἀλήθεια ὑπὲρ τὴν ἀδειάλειπτον ῥοὴν τῶν παροδικῶν φαινομένων. Δὲν ἐπινοεῖται ὑπὸ τῆς διανοίας ἀλλ' ὑπάρχει καθ' ἑαυτὴν ἐν τῷ κόσμῳ ἔννοια καὶ νόμος, νοῦς καὶ λόγος. Ὑπάρχει λοιπὸν οὐχὶ δι' ἡμῶν μόνον ἀλλὰ καθ' ἑαυτὴν αἰδιος ἐν τῷ κόσμῳ ἡ ἔννοια καὶ ὁ λόγος· αὐτὰ τὰ πράγματα ἔχουσιν ἐν ἑαυτοῖς τὸν λόγον «τὸ πραγματικὸν εἶναι ἔλλογον»: Καὶ οὐ μόνον μετέχουσι τὰ ὄντα τοῦ λόγου, οὐ μόνον ἔχουσιν ἐν ἑαυτοῖς τὴν λογικὴν ἔννοιαν ἀλλ' ἡ γενικὴ ἔννοια εἶναι τὸ μόνον πραγματικὸν καὶ δρῶν ἐν τῷ κόσμῳ «τὸ ἔλλογον εἶναι πραγματικόν». Γενικαὶ ἔννοιαι καὶ καθολικοὶ νόμοι δεσπόζουσι καὶ κρατοῦσι τῶν αἰσθητῶν πρὸ τοῦ νὰ καταλάβωμεν καὶ μάθωμεν αὐτά. Πᾶν δέ τι εἶναι ὡς ἀληθῶς μόνον ἐνσάρκωσις ἢ ἔκφρασις τῆς αἰδίου κῦρος ἐχούσης γενικῆς ἐννοίας. Ἡ κυρίως ἄρα οὐσία καὶ ἐνέργεια δὲν ἀνήκει εἰς τὰ παροδικὰ ἐπὶ μέρους φαινόμενα ἀλλ' εἰς τὰς αἰδίους καὶ ἀσωμάτους ἐννοίας, αἵτινες συναποτελοῦσιν ἐν συναφῆς καὶ ἀλληλουχούμενον ὄλον, αὐτὸ τὸ βασιλῆιον τῶν πλατωνικῶν ἰδεῶν, τῶν αἰωνίων αἰτίων παντὸς αἰσθητοῦ καὶ πραγματικοῦ. Τὸ κράτος τῶν ἰδεῶν, ὁ κόσμος τῶν ἐννοιῶν, τῶν ἀνεξαρτήτως ἀπὸ πάσης ὑποκειμενικῆς νοήσεως ἐπέκεινα τόπου καὶ χρόνου ὑπαρχουσῶν εἶναι ἡ λογικὴ καὶ ἀναγκαία προϋπόθεσις τῶν πραγματικῶν καὶ μερικῶν ὄντων· ἐξ ἐκείνων προέρχονται καὶ δι' ἐκείνων νοοῦνται πάντα τὰ καθ' ἕκαστον καὶ αἰσθητά. Ὅτι ὁ ἰδεατὸς κόσμος ὑπάρχει βᾶσις τοῦ πραγματικοῦ καὶ ὅτι αἱ γενικαὶ ἔννοιαι εἶναι ἡ αἰτία

πάσης ύπάρξεως, πρόκειται τῷ Ἐγέλῳ ἀκράδαντος πεποίθησις. Πᾶσαι αἱ ιδέαι συναπαρτίζουσι σύστημα, πᾶσαι αἱ ἔννοιαι συναποτελοῦσιν ἑνιαῖον ὄλον καὶ συγκλείονται ἐν μιᾷ μόνη ἀπείρῳ ἔννοιά, ἐν ἣ ὡς μέρη περιέχονται καὶ διὰ λογικοῦ δεσμοῦ πρὸς ἀλλήλας συνάπτονται. Αὕτη ἡ πάσας τὰς ιδέας περιλαμβάνουσα ὀνομάζεται «**Ἀπόλυτος Ἰδέα**» καὶ χρησιμεύει ὡς θεμελιώδης ἀρχὴ τοῦ προκειμένου φιλοσοφήματος. Ἡ ἀπόλυτος ιδέα εἶναι τὸ αἰδίον κράτος τῶν ἔννοιῶν, ὁ ἀπειρος κόσμος τῶν ιδεῶν, ὁ θεῖος λόγος πάντων τῶν ὄντων. Ἡ ἀπόλυτος αὕτη ιδέα ἢ ὁ ἀπόλυτος λόγος ἢ ἡ ἀπόλυτος ἀλήθεια εἶναι ἡ οὐσία τοῦ κόσμου, τὸ θεμελιῶδες αἷτιον καὶ σταθερὸν περιεχόμενον πάντων τῶν φαινομένων. Ἄλλ' ὁ αἰδίος λόγος δὲν εἶναι μόνον ἀπλῆ ιδέα ἀλλὰ καὶ ἡ ἐν τῷ κόσμῳ ἐκδηλουμένη πραγματικότητα. Ὁ κόσμος εἶναι ἡ ἐν τοῖς πράγμασιν ἐκδήλωσις τῶν ιδεῶν. Ἡ ιδέα συντελεῖται, ὁ λόγος μεθίσταται εἰς ὑπαρξιν, τὸ ἔλλογον γίνεται πραγματικόν. Κατὰ πρῶτον δὲ ἐκφαίνεται ἡ ιδέα ὡς ἀπλῆ φύσις. Ἡ φύσις χαρακτηρίζεται ὡς ἀλλοτρίωσις τῆς ιδέας ἀφ' ἑαυτῆς, τὸ «**ἄλλως εἶναι**» τῆς ιδέας.

Ἐπὶ τῆς ἀνωτάτης βαθμίδος τῆς ἀναπτύξεως, ἔνθα ἴσταται ὁ ἄνθρωπος, χωρεῖ ἡ φύσις ἐπέκεινα ἑαυτῆς καὶ μεταβαίνει εἰς τὸ Πνεῦμα. Ἐν δὲ τῷ ἀνθρώπῳ ἐπιφαίνεται τὸ πνεῦμα, οὗ τὸ κράτος εἶναι ἡ δευτέρα καὶ ἀνωτέρα ἔκφανσις τῆς ἀπολύτου ιδέας. Τὸ πνεῦμα εἶναι ἡ ἐνσαρκωθεῖσα καὶ ἑαυτὴν νοοῦσα ἔννοια ἢ, ἄλλως εἰπεῖν, εἶναι ἡ ἔννοια, ἣτις εἰς τὰ φυσικὰ καὶ ἔνυλα ὄντα βυθισθεῖσα ἐπανέρχεται εἰς ἑαυτήν. Τὸ ἐπιφαινόμενον πνεῦμα, κατ' ἀρχὰς βεβυθισμένον καὶ ἐστραμμένον εἰς τὰ φυσικὰ ὄντα, ὀφείλει διὰ σκληροῦ ἀγῶνος νὰ ὑπερνικήσῃ τὴν πρὸς τὰ πρόσγεια καὶ πεπερασμένα ὄσπῃν καὶ νὰ ἀνυψωθῇ εἰς τὸ καθολικὸν καὶ ἀπειρον τῆς ἐνδομύχου αὐτοῦ οὐσίας. Ὁ πνευματικὸς τῆς ἀνθρωπότητος βίος ἀνυψοῦται αἰεὶ ἐν τῇ ἱστορικῇ ἀνελίξει ἀπὸ τῆς βαθμίδος τοῦ πεπερασμένου εἰς τὴν τοῦ ἀπείρου. Κατὰ μικρὸν δὲ γίνεται συνειδητὴ ἐν τῷ ἀνθρωπίνῳ πνεύματι ἡ ἀπόλυτος ιδέα καὶ τότε τὸ νοοῦν ἐν ἡμῖν εἶναι ὁ ἀπό-

λυτος λόγος. Οὕτως ἡ ἄπειρος ἔννοια ἢ ὁ ἀπόλυτος λόγος ἐξικνεῖται εἰς ἑαυτόν, ἔρχεται εἰς αὐτογνωσίαν· κατὰ τοιοῦτον τρόπον ἐκφαίνεται αὐτὸ τὸ ἀπόλυτον πνεῦμα καὶ ἔχει ἐνδιαίτημα τοῦ ἀνθρώπου τὸ πνεῦμα. Τὸ ἀπόλυτον πνεῦμα εἶναι ὁ ἄπειρος λόγος συνειδῶς καὶ νοῶν ὡς ὑποκείμενον, εἶναι ἢ ἀπόλυτος ιδέα ἢ φθάσασα εἰς τὴν ἰδίαν αὐτῆς συνειδητὴν κατανόησιν, ἢ ἄπειρος νόησις ἢ οὔσα αὐτὴ ὑποκείμενον ἅμα καὶ ἀντικείμενον, ὁ αἰδῖος τοῦ κόσμου λόγος κατανοῶν ἑαυτόν μεθ' ὅλου τοῦ λογικοῦ αὐτοῦ πλουσίου περιεχομένου. Λοιπὸν τὸ ἀπόλυτον πνεῦμα ἐκφαίνεται καὶ ἔρχεται εἰς ἐνέργειαν τὸ μὲν διὰ τῆς φύσεως τὸ δὲ διὰ τῆς ζωῆς τοῦ πεπερασμένου πνεύματος. Διὰ πάσης τῆς λειτουργίας τοῦ πεπερασμένου κόσμου περαίνεται ὁ κύκλος τῆς ἀπολύτου ιδέας καὶ συγκλείεται ἐν τῷ ἀπολύτῳ πνεύματι. Τοῦτο ἀκριβῶς εἶναι καθ' Ἐγγελον ὁ Θεός, ὅστις ἐν τῇ ἐκφάνσει καὶ ἐνεργείᾳ αὐτοῦ ἠρτηται ἐκ τοῦ κόσμου, τῆς φύσεως δηλονότι καὶ τοῦ πεπερασμένου πνεύματος. Θεὸς δὲν εἶναι εἰσέτι ἢ ἀρχέγονος καὶ ἀπόλυτος ιδέα ἀλλ' ὁ συνειδῶς ἑαυτόν λόγος τοῦ κόσμου Θεὸς εἶναι τὸ ἀπόλυτον πνεῦμα. Ἀφοῦ δὲ ὁ Θεὸς εἶναι ὄντως ἀπόλυτον πνεῦμα, εἶναι θεὸς μόνον καθ' ὅσον ἢ ἀπόλυτος ιδέα ἐξερχομένη τοῦ ἀρχῆθεν ἀπλῶς λογικοῦ καὶ ἀσυνειδήτου «εἶναι» αὐτῆς φθάνει ἐν τῷ νοοῦντι πνεύματι τοῦ ἀνθρώπου εἰς τελείαν αὐτοσυνειδησίαν καὶ καθίσταται ὑποκείμενον ἅμα καὶ ἀντικείμενον τῆς ἑαυτῆς νοήσεως. Ὁ Θεὸς ὑπάρχει μόνον καθ' ὅσον γινώσκει ἑαυτόν, ἢ δὲ αὐτογνωσία τοῦ Θεοῦ εἶναι ἢ αὐτοσυνειδησία αὐτοῦ γινομένη ἐν τοῖς ἀνθρώποις. Ἡ παρὰ τῶν ἀνθρώπων δηλαδὴ γνῶσις τοῦ Θεοῦ εἶναι ἢ γνῶσις, ἣν ὁ Θεὸς ἔχει αὐτὸς ἑαυτοῦ. Ὑπάρχει λοιπὸν ὁ Θεὸς ὡς πνεῦμα ἐν πᾶσι τοῖς πνεύμασι νοεῖ ἑαυτόν μόνον διὰ τῶν νοούντων πνευμάτων καὶ κατ' ἀκολουθίαν δι' ὅλου τοῦ κόσμου, οὕτω δὲ μόνον εἶναι Θεός.

Ἐκ τούτων εἶναι εὐνόητος ἢ παρ' Ἐγγέλῳ ἔννοια τῆς φιλοσοφίας καὶ ἢ διάρθρωσις αὐτῆς. Ἡ φιλοσοφία εἶναι μεταφυσική, ἐπιστήμη τοῦ ἀπολύτου καὶ τῆς ἐν τῷ κόσμῳ ἐκδηλώ-

σεως αὐτοῦ, εἶναι θεωρία τῶν ὄντων καθ' ἑαυτὰ καὶ οὐχὶ ἀπλῶς τῶν φαινομένων. Τὸ δὲ ἀπόλυτον εἶναι οὐχὶ ἡρεμοῦσα οὐσία ἀλλὰ .τι ζῶν, ὅπερ διατέμνεται καὶ διακρίνεται εἰς ἀντιθέσεις καὶ ἐκ τούτων ἐπιστρέφει εἰς τὴν ταυτότητα. Τὸ ἀπόλυτον ὑπάρχει ὡς λειτουργία καὶ ἐνέργεια, ἣν ἐκδηλοῦσι πάντα τὰ πραγματικὰ ὄντα. Ὡς ἐπιστήμη δὲ τῆς ἀπολύτου ταύτης ἐνεργείας εἶναι ἡ φιλοσοφία κινήσις ἐννοιῶν ἢ διαλεκτικὴ ἀνάπτυξις, σύστημα ἐννοιῶν, ὧν ἑκάστη μεταβαίνει εἰς τὴν ἐπομένην, μέχρι οὗ πᾶσαι συμπεριληφθῶσιν εἰς τὴν περιεκτικωτάτην ἐννοίαν τοῦ ἀπολύτου ὄντος, τῆς ἀπολύτου ταυτότητος τοῦ ἰδεατοῦ καὶ τοῦ πραγματικοῦ, τουτέστι τοῦ ἀπολύτου πνεύματος.

*
* *

Δὲν εἶναι, Κύριοι, εὐχερὲς ἐν ὀλίγαις χρόνου στιγμαῖς νὰ παράσχω γενικὴν εἰκόνα πολὺ δὲ ὀλιγώτερον νὰ εἰσέλθω εἰς λεπτομερείας τοῦ εὐρυτάτου ἅμα καὶ δυσκόλου φιλοσοφήματος τοῦ Ἑγέλου. Ἐπιφυλάσσομαι νὰ πράξω τοῦτο ἐν ἐκτενεῖ ἔργῳ, ὅπερ μετὰ τινα χρόνον σκοπῶ νὰ ἐκδώσω, εὐπρεπὲς δεῖγμα τῆς ὀφειλομένης παρ' ἡμῶν τιμῆς εἰς τὸν ἑλληνοπρεπῆ Γερμανὸν φιλόσοφον.

Ἡ βαθυγνώμων καὶ μεγαλεπήβολος διδασκαλία τοῦ Ἑγέλου, διὰ τε τῆς ἀπὸ καθέδρας διδασκαλίας καὶ διὰ σειρᾶς συγγραμμάτων διαδοθεῖσα εὗρεν, ὡς ἦτο εὐλόγον, εἰλικρινεῖς θαυμαστάς καὶ θερμοὺς ὀπαδοὺς πλείστους ὄσους καὶ δὴ καὶ ἐκ τῶν ἐν τῇ ἐπιστήμῃ προεχόντων καὶ ἐν τῇ πολιτείᾳ τὰ πρῶτα φερόντων. Ἀλλὰ τὸ φιλοσοφικὸν αὐτοῦ σύστημα, περιεκτικώτατον ὄν καὶ καθολικώτατον, ἔτι δὲ διαλλακτικὸν τῶν ἄκρων διαφορῶν καὶ συμβιβαστικὸν τῶν μεγίστων ἀντιθέσεων, οὔτε εὐθύς καλῶς ἐνοήθη οὔτε ὀρθῶς ὑπὸ πάντων ἐξετιμήθη. Εἶναι γνωστὸν ὅτι ἐκ τῶν ὀπαδῶν ἄλλοι ἄλλως νοήσαντες τοῦ διδασκάλου τὰς θεωρίας διέστησαν πρὸς ἀλλήλους καὶ ἀπεσχίσθη-

σαν εἰς διαφόρους μερίδας. Ἡ τοιαύτη παρανόησις καὶ ἐπὶ πλέον ἢ ἐπακολουθήσασα τῆς σκέψεως ἤσθη εἰς τὴν φυσιοκρατίαν, τὴν ὑλοζωΐαν καὶ τὸν ὑλισμὸν, ἐγένοντο ἀφορμὴ ἵνα ἡ τοῦ Ἐγγέλου φιλοσοφία διαβληθῆ καὶ ὑπὸ πολλῶν μυκτηρισθῆ καὶ παραρριφθῆ. Ἀλλὰ τὰ ἀσθενῆ νεφύδρια δὲν δύνανται νὰ ἀμαυρώσωσι τὸν λαμπρὸν ἥλιον. Ὅλιγος μόνον παρήλθε χρόνος καὶ εὐθύς ἡ ὁμίχλη τῶν ὑλιστικῶν πλανῶν διελύθη, τὸ δὲ μαρμαῖρον φῶς τοῦ ἰδεολογικοῦ Φοίβου διέλαμψε καλλιφεγγέστερον. Ἡ φιλοσοφία αὕτη, ἣτις οὐδέποτε ἐπαύσατο θεραπευομένη, ἔσχε κατὰ τὰς τελευταίας δεκαετηρίδας ἰσχυρὰν ἀναζωπύρησιν. Ἡ νεωτέρα δηλαδὴ διανόησις καὶ κατ' ἐξοχὴν ἡ στοιχοῦσα εἰς τὴν Καντικὴν φιλοσοφίαν συνησθάνθη τὴν ἀνάγκην νὰ ἐπανέλθῃ εἰς τὸ Ἐγγελικὸν σύστημα καὶ νὰ ἀντλήσῃ ἐξ αὐτοῦ θεμελιώδεις καὶ σπουδαίας ἀρχάς. Αἱ ἐκ τοῦ μεγάλου τῆς Κενιξβέργης φιλοσόφου προελθοῦσαι Σχολαί, ἡ Μαρβούργειος καὶ ἡ τῆς Βάδης, ὧν ἐκείνης μὲν ἀρχηγέται εἶναι ὁ *Cohen* καὶ ὁ *Natorp* ταύτης δὲ ὁ *Windelband* καὶ ὁ *Rickert*, — ἡ τῆς ζωῆς φιλοσοφία, ἣς περιφανεῖς ἀντιπρόσωποι εἶναι ὁ *Dilthey* καὶ ὁ *Simmel*, ἐνὶ λόγῳ πᾶσα σχεδὸν ἡ νεωτέρα καὶ σύγχρονος γερμανικὴ καὶ ἄλλη διανόησις ἔχει ὑποστῆ μᾶλλον ἢ ἦττον ζωηρὰν τὴν ἐπίδρασιν τῆς φιλοσοφίας τοῦ Ἐγγέλου. Ὁρθότερον δὲ καὶ ἀκριβέστερον θὰ ἦτο νὰ εἴπωμεν ὅτι ἡ φιλοσοφία ἐκείνου ἀνέζησεν ἐν τῇ συγχρόνῳ κατὰ διαφόρους μορφάς. Καὶ εἶναι τῷ ὄντι παρήγορον ὅτι ἐν τοῖς τελευταίοις χρόνοις τοῦ ταπεινοῦ ὑλισμοῦ καὶ τῆς ἠθικῆς καταπτώσεως ἐπιστρέφει πάλιν ἡ διανόησις εἰς τὴν φιλοσοφίαν τῶν ἰδεῶν, ὅτι ἀναζῆ ἡ φιλοσοφία ἐκείνη, δι' ἣς ἀνυψοῦται ὁ νοῦς καὶ ἐξευγενίζεται ἡ καρδία καὶ καθοδηγεῖται ὁ ἄνθρωπος εἰς τὴν ἐπιτέλεσιν τοῦ ἀληθινοῦ αὐτοῦ προορισμοῦ.

Δὲν διατεινόμεθα βεβαίως ὅτι τὸ ἐκπρεπὲς καὶ ὑπέροχον διανοητικὸν καλλιτέχνημα, ὅπερ ἐφιλοτέχνησε τὸ περιεκτικὸν καὶ ἔταστικὸν τοῦ Ἐγγέλου πνεῦμα, ἔχει ἐπιτεθειμένην τὴν σφραγίδα τῆς τελειότητος (αὕτη εἶναι μόνον θεία ἰδιότης καὶ οὐχὶ ἡ μοῖρα τῶν ἀνθρώπων ἔστω καὶ τῶν μεγαλοφυῶν). Καὶ τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος

φιλοσόφημα οὔτε ὑπέγκειται ὅλως ἀπρόσιτον εἰς τὰς ἐνστάσεις τοῦ κριτικοῦ ἐλέγχου οὔτε δύναται κατὰ πάντα αὐτοῦ τὰ μέρη νὰ τύχη ἴσως ἀναντιρρήτου ἀποδοχῆς. Ἐκ τοῦ ἐναντίου ὑπάρχει ἐπιδεικτικὸν εὐρυτέρας ἀναπτύξεως καὶ χρήζει συμπληρώσεως. Ἀλλ' αἱ κύρια ὅμως αὐτοῦ ἀρχαὶ καὶ αἱ θεμελιώδεις ἐννοιαὶ παραμένουσι καὶ θὰ διαμένωσι πάντοτε (τοῦλάχιστον κατὰ πάντας ὅσοι ἀσπαζόμεθα θερμῶς τὴν ιδεολογίαν) ἀδιάσειστοι καὶ ἀσάλευτοι. Παρὰ τὰ καθ' ἕκαστον δηλαδὴ καὶ παροδικὰ ἀναγνωρίζεται ὡς οὐσία αὐτῶν τὸ καθολικὸν καὶ αἰώνιον ἢ ἰδέα ὡς ὁ λόγος τοῦ κόσμου διήκει διὰ πάντων καὶ διέπει αὐτά, ζωὴ ἀεικίνητος καὶ ἀθάνατος. Ἡ ἀπόφανσις αὕτη, ἣτις δὲν προηγήθη τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ Ἐγγέλου ἀλλ' ἐκηρύχθη τὸ πάλαι ἐν τῇδε τῇ χώρᾳ ὑπὸ τοῦ δαιμονίου ἐλληνικοῦ πνεύματος, ἀποτελεῖ τὸ τηλαυγὲς πρόσωπον τοῦ προκειμένου συστήματος, τὴν δόξαν τοῦ ἰδρυτοῦ αὐτοῦ. Ἐὰν ἀθανασίαν ὀνομάσωμεν τὴν ἐπιβίωσιν τῶν μεγάλων ἐκείνων ἀνδρῶν, οἵτινες ὡμολόγησαν τὰς ἰδέας καὶ ἐθεράπευσαν αὐτὰς κατὰ τρόπον ἀσυνήθη καὶ ἔκτακτον, ὁ Γε. Φρ. Ἐγγελος ἀναμφιλέκτως ἐκέρδησε τὴν ἀθανασίαν, ὅπως ἐπέτυχον αὐτῆς ὁ Πλάτων καὶ ὁ Ἀριστοτέλης, ὁ Σπινόζας καὶ ὁ Κάντιος καὶ ὅσοι ἄλλοι ὑπέροχοι τῆς φιλοσοφίας ἀντιπρόσωποι διέγνωσαν καὶ διεκήρυξαν τὴν ὑπαρξίν ὑπὲρ τὰ αἰσθητὰ καὶ παροδικὰ τοῦ κράτους τῆς αἰδίου καὶ αἰωνίας ἰδέας. Ναί. Πλάτων καὶ Ἀριστοτέλης, Σπινόζας καὶ Ἐγγελος προφαίνονται ὡς φωτοβόλοι φάροι καθοδηγοῦντες τοὺς ποντοποροῦντας ἐν τῷ ἀχανεῖ πελάγει τῶν ὄντολογικῶν προβλημάτων· μᾶλλον δὲ εἶναι τηλεφανεῖς καὶ ἀκτινοβόλοι ἥλιοι φωτίζοντες τοὺς σκοτεινοὺς τῆς Μεταφυσικῆς χώρους καὶ καταυγάζοντες τοὺς ἀπεράντους τοῦ πνεύματος κόσμους τοὺς μαρτυροῦντας ἀψευδῶς τὴν πρώτην καὶ ἀείζωον ἀρχήν, τὸν αἰώνιον Θεόν.

Ἡ ἡμετέρα πατρίς, ἢ κοιτὶς αὕτη τῆς φιλοσοφίας καὶ ἡ μήτηρ τῆς ιδεολογίας, οὐδέποτε θὰ διαλίπη θαυμάζουσα καὶ τιμῶσα τὸ ἔργον καὶ τὴν μνήμην τοῦ ἀνακαινιστοῦ τῆς θεωρίας τῶν ἰδεῶν, τοῦ βαθυγνώμονος καὶ ὑπερφυοῦς Ἐγγέλου.